

**ПРЕДСТАВЕ ПОСЛЕДЊИХ СТРОФА
БОГОРОДИЧИНОГ АКАТИСТА
У СРПСКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ XIV ВЕКА
И КУЛТ БОГОРОДИЦЕ ОДИГИТРИЈЕ**

Илустрације последњих строфа Богородичиног акатиста у српском зидном сликарству XIV века показују међусобну повезаност на плану иконографије. Ова тема је заступљена у програму сликарства Дечана (сл. 1)¹, Матечча (сл. 2)² и Марковог манастира (сл. 3).³ Заједнички иконографски елементи указују на потребу за компаративним истраживањем постојећих примера. У илустрацијама XII икоса и XII кондака примењено је иконографско решење са представом иконе Богородице Одигитрије.

Циклус Акатиста је иконографски израз славног дела ране византијске химнографије,⁴ који се формирао у 14. веку. Развој иконографије Акатиста

¹ Г. Бабић, *Богородичин Акатист*, у: *Зидно сликарство Дечана: грађа и студије*, Београд 1995, 149-158; J. Myslivec, *Ikonografie Akathistu Pannu Marie*, *Seminarium Kondakovianum* V, 1932, 97-127; J. Lafontaine-Dosogne, *Les cycles de la Vierge dans l'église de Dečani: Enfance, Dormition et Akathiste*, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 1989, 307-317; eadem, *L'illustration de la première partie de l'hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'Enfance de la Kariye Djami*, *Byzantion* LIV, 2 (Bruxelles 1984) 655, 656, 673; A. Pätzold, *Der Akathistos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart 1989, 11-13; М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Дечани*, 2006, 362-370; I. Spatharakis, *The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin*, Leiden, 2005, 50-54.

² A. Pätzold, o.c., 14; E. Dimitrova, *The Akathistos Cycle in the Church of the Holy Virgin at Matejče*, *Annuaire of the Faculty of Philosophy* 23 (49), Skopje (1996), 281-296, E. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 157-168, I. Spatharakis, o.c., 54-59.

³ Л. Мирковић - Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 45-53.; Ц. Грозданов, *Новооткривене композиције Богородичиног акатиста у Марковом манастиру*, *Зограф* 9, Београд 1978, 37-41; T. Velmans, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'icographie des hymnes liturgiques a Byzance*, *Cahiers Archéologiques* XXII, Paris 1972, 131-165; Pätzold, o.c., 15-16; I. Spatharakis, o.c., 63-68.

Pätzold, o.c., 8-16.

⁴ О појму Акатиста, времену настанка и питању аутора, в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 15-17; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan Vol. 1-3, 1, Oxford University Press, 1991, 44; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, ed. Kl. Wessel, Stuttgart 1966, 94-96; J. Grosdidier

припада историјским⁵ и уметничким⁶ оквирима доба Палеолога. Кроз наглашени теолошки⁷ и литурџички⁸ карактер циклуса прославља се улога Богородице у Инкарнацији Логоса као и њена заштитничка улога.⁹

Илустровани циклус Акатиста највише је распрострањен на територији Балкана и Грчке.¹⁰ Поред наведених споменика, постоји још деветнаест илустрованих циклуса Акатиста у живопису, иконопису и сликарству минијатура.¹¹

de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris, 1977, 33, 34; према Л. М. Пелтомаа Акатист својом теолошком и поетском структуром представља одраз Ефеског сабора, L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden-Boston 2001., 101.; о кондаку, тј. о жанру песничке проповеди в. С. А. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Vienna, 1968, 25; P. Maas, *Das Kontakion*, BZ 19, 1910, 285-306; Ђ. Трифуновић, о.с., 133-135; о односу текста и мелодије в. J. Raasted, *Byzantine Liturgical Music and its Meaning for the Byzantine Worshipper u: Church and People in Byzantium*, ed. R. Morris, Manchester, 1986, 49-56, 55.

⁵ A. D. Karpozilios, *Byzantine Apologetic and Polemic Writings of the Paleologian Epoch against Islam*, The Greek Orthodox theological review, 15 (1970) 213-248; D. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge, 1979., 1-31; eadem, *The Last Centuries of Byzantine, 1261-1453*, London, 1972.

⁶ J. Lafontaine-Dosogne, *L'illustration de la première partie de l'hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'Enfance de la Kariye Djami*, 648-702; *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, ed. H.S.Evans, Metropolitan Museum of Art, New York, 2004; *Twilight of Byzantium: aspects of cultural and religious history in Late Byzantine Empire*, ed. S. Ćurčić, Princeton 1991.

⁷ За теолошку структуру химне в. L. M. Peltomaa, о.с.; О утицају исихазма на иконографију Акатиста, као и области распрострањања циклуса, в. А. Pätzold, о.с., 91-99; E. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson, in Northern Thessaly*, 2 Vols (Publications of the Canadian Archeological Institute at Athens, No. 2), Athens 1992, 290.

⁸ J. D. Ștefănescu, *L'illustration des liturgies dans de Byzance at de la l'Orient*, II, Paris, 1936, 495-508.

⁹ Према традицији, Акатист је написан у знак захвалности Богородици и њеној чудесној заштити током аварске опсаде Цариграда 626. године.

¹⁰ Значајан допринос истраживању илустрованог циклуса Акатиста представља студија J. Спатаракиса о циклусима у критским црквама, I. Spatharakis, о.с.

¹¹ У монументалном сликарству то су: Св Никола *Орфанос* у Солуну (око 1315.), Pätzold, о.с., 9-10, 138-140; *Ayios Nikolaos, The Wall Paintings*, ed. Ch. Bakirtzis, Thessaloniki 2003, 108-112, Spatharakis, о.с., 47-50), Манастир Богородице Одигитрије у Кенуриону на Криту (почетак XIV века), Spatharakis, о.с., 35-41 Богородица Олимпиотиса у Еласону у Тесалији (око 1330), E. C. Constantinides, о.с., 134-177; Spatharakis, о.с., 44-47, Pätzold, о.с., 11-13; Богородица *тон Халкеон* у Солуну (прва четвртина XIV века), Pätzold, о.с., 10, 11, 140, 141; Spatharakis, о.с., 47; Свети Петар у Преспи (око 1360), Б. Кнежевић, *Црква светог Петра у Преспи*, 252-262; Ц. Грозданов, *Композиција Опсаде Цариграда у цркви Светог Петра на Преспи*, 277-289; параклис у Богородици Перивлепти у Охриду (1364-1365), Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 124-132; Ц. Грозданов, *Илустрација химне Богородичиног Акатиста у цркви Богородице Перивлепте у Охриду*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 39-52; Spatharakis, о.с., 59-63; Црква Свете Тројице у Козији (око 1390), G. Babić, *Cozia*, 173-189; Spatharakis, *The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin*, 68-73; Lafontaine-Dosogne, *L'illustration de la première partie de l'hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'Enfance de la Kariye Djami*, 655, 678, 679; група критских цркава

Сл. 1 Дечани, циклус Богородичиног Акатиста, XII кондак (фото: И. Дрпић)

Fig. 1 Dečani, the cycle of the Akathistos hymn, Oikos 24 (photo: I. Drpić)

с краја XIV и почетка XV века: Богородичина црква у Ретимону (1390-1391), I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province*, Vol. I, London, 1999. 179-224; eadem, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, 137-141; eadem, *The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin*, 8-18

Богородичина црква (крај XIV века), cf. *The Pictorial cycle*, 18-24; Манастир св Фанурија, у Кенуриону (почетак XVв), Spatharakis, *Rethymnon*, 31, 33-35, 40, 205, 208, 215-219, 280, 330, eadem, *The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin*, 24-35; Богородичина црква у Хиерапетри (почетак XV века), eadem, *The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin*, 24-35; Богородичина црква у Пиргиотиси (око 1400-е), *ibid*, 43-44. У минијатурном сликарству циклус Акатиста је заступљен у: Томићевом псалтиру (око 1360), А. Джурова, *24 минијатури от Томичовия псалтир*, Софија, 1982; А. Džurгова, *Tomić psalter*, 2 vols. (Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, 1), Sofia, 1990, 56-67, 81-83; Српско-минхенском псалтиру (последња четвртина XIV века), S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, H. Belting, *Der Serbische Psalter*. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München, Wiesbaden, 1978, 261-265; Грчком синодалном рукопису бр. 429 (око 1360); V. D. Lihačeva, *The illumination of the Greek Manuscript of the Akathistos Hymn* (Moscow, State Historical Museum, *Synodal gr.* 429), DOP 26 (1972), 254-262; G. M. Prohorov, *A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin* (Moscow, State Historical Museum, *Synodal gr.* 429), DOP 26 (1972), 237-252; у Грчком рукопису, Кодексу из Ескоријала (око 1400. године); (R.I 19) A. Martinez, *El Himno Akathistos*, Ms. Esc. R. I. 19, 2 vols., Madrid, 1981; T. Velmans, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques a Byzance*, 131-165. Иконе које имају тему Акатиста су: Икона из Успенског Сабора Московског Кремља (по. 1065) (друга половина XIV века), Е. Б. Громова, *История русской иконографии Акафиста. Икона "Похвала Богоматери с Акафистом" из Успенского собора Московского Кремля*, Москва, 2005; Икона са острва Скопелос (прва половина XV века), која се чува у цркви Богородице *Zoödochos Pigi* у Ливади, Spatharakis, *The Pictorial cycle*, 92-98; и икона из музеја Кремља у Москви, (по. 3039) (прва трећина XV века), С. Е. Смирнова, В. К. Гордиенко, *Живопис великого Новгорода XV век*, Москва, 1982, 345-353; Spatharakis, *The Pictorial cycle*, 98-106.

Сл. 2 Матеич, циклус Богородичиног Акатиста, XII кондак

Fig. 2 Mateič, the cycle of the Akathistos hymn, Oikos 24

Химна се првобитно певала на празник Благовести, да би се након Иконоклазма усталила, добивши своје место у богослужбеном поретку последње недеље Ускршњег поста.¹² Увидом у српске примере посних триода, псалтира са последовањем и других богослужбених књига из XIV века, као и познијег периода, потврђује се богослужбена улога Акатиста. Овај поетски састав се певао на јутрењу у Суботу пете седмице Ускршњег поста.¹³ Такође, у изворима с почетка XV века забележена је и интензивнија заступљеност Акатиста у оквиру служби, које су се одвијале у манастирима. Према Симеону Солунском, Акатист се певао сваког петка увече у монашкој ћелији, као део монашких молитвених обавеза.¹⁴

Бројни Богородичини епитети¹⁵ који граде структуру поздрава у икосима,¹⁶ пред-

¹² ODB, 44.

¹³ Наводимо неколико примера хиландарских рукописа из XIV, XV и XVI века, чији се снимци налазе у Народној библиотеци у Београду: Посни триод бр 258 из 1360.; Посни триод бр 256 из треће четвртине XIV века (микрофилм снимак 259), Посни триод бр 255 из 1390/1400 (микрофилм снимак 329); Посни триод бр 260 из XVI века (микрофилм снимак 382); Псалтир са последовањем бр 85 из прве четвртине XV (микрофилм снимак 310), Псалтир са последовањем бр 83 из XV века (микрофилм снимак 155); Каноник из бр 342 из XIV века (микрофилм снимак 1); Молитвеник бр 350 из XV века (микрофилм снимак 98); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 129-130; Ђ. Трифуновић, о.с., 16

¹⁴ N. P. Ševčenko, *Icons in the Liturgy*, DOP 45 (1991), 45-57, 56-57 (са изворима и библиографијом).

¹⁵ Епитети представљају акумулацију метафора, као један од облика популарног реторичког жанра дескрипције (ексфразиса), у: Н. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, 1981, 45.

¹⁶ Поздрави су саставни део химне и указују на утицај хомилија у химни, Е. Wellesz, *The Akathistos Hymn, Monumenta Musicae Byzantinae Transcripta IX*, Copenhagen, 1957; Претпоставка о прототипу салутације пада у време Ефеског сабора пошто се први пут са њима сусрећемо у хомилијама које су настале у контексту Ефеса, у: G. G. Meersseman, *Hymnos Akathistos, die älteste Andacht zur Gottesmutter*, Freiburg, 1958, n.

Сл. 3 Марков манастир, циклус Богородичиног Акатиста, XII икос и XII кондак (фото: Ж. Петрић)

Fig. 3 The Monastery of Marko, the cycle of the Akathistos hymn, oikos 23 and 24 (photo: Ž. Petrić)

стављају литерарни предложак и инспирацију за иконографска решења последњих строфа. Текст 12. икоса и 12. кондака гласи: (12 икос) Опевајући твој пород, слаavimo те сви као живи храм, Богородице; јер Господ који све држи руком, уселивши се у утробу твоју, освети прослави и научи све да кличу: Радуј се шаторе Бога и Слова! Радуј се виша од светиње над светињама! Радуј се ковчеже позлаћеним духом! Радуј се неисцрпна ризница живота! Радуј се скупочена круно побожних краљева! Радуј се часна похвало часних архијереја! Радуј се непомична куло цркве! Радуј се неборима стено царства! Радуј се помоћу које се дижу победни знаци! Радуј се помоћу које падају непријатељи! Радуј се невесто неневесна! (12. кондак) О, свехвална Мати, која роди Реч светију од свих светих, примивши овај садашњи принос, избави од напасти сваке и ослободи будућих мука све који ти кличу: Алилуја!¹⁷

Иконографска сложеност композиција са иконом Богородице Одигитрије се види из односа текста химне и слике. У илустрацијама 23. и 24. строфе, фигура Богородице је замењена њеном иконом, односно предлошци из сликарских приручника су трансформисани у литургијску

20; R. Caro (ed), *La homiletica mariana griega en el siglo V*, 3 vols., Marian Library Studies, University of Dayton, 1971-3, 58; О вези салутација и текста химне, в. А. Filonov Gove, *The Slavic Akathistos Hymn, Poetic Elements of Byzantine Text and the old Church Slavonic Translation*, Slavistische Beiträge 224, Munich 12; L. Mari Peltomaa, o.c., 46.

¹⁷ Акатист Пресветој Богородици, превод и тумачење Л. Мирковић, Сремски Карловци, 1918., 30-31.

Сл. 4 Богородица Олимпиотиса у Еласону, Тесалија (око 1330.), циклус Богородичиног Акатиста, XII икос и XII кондак

Fig. 4 Panagia Olympiotissa at Elasson, in Northern Thessaly (circa 1330), the cycle of the Akathistos hymn, oikos 23 and 24

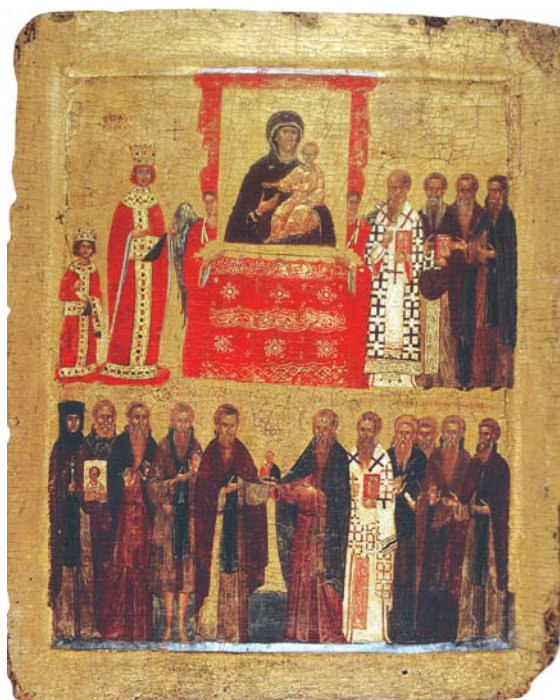
слику.¹⁸ Оваква концепција са иконом Богородице Одигитрије је остварена још и у: Еласону (23. и 24. строфа), (сл.4), у Козији (23. строфа), Томићевом псалтиру (24. строфа), (сл.5), Српско-минхенском псалтиру (24. строфа), у Грчком синодалном рукопису бр. 429 (24. строфа), на икони из Успенског Сабора Московског Кремља (24. строфа), као и на икони са острва Скопелос (24. строфа). Сви наведени примери припадају догматском делу химне,¹⁹ који се по свом иконографском потенцијалу разликује од историјско-јеванђеоског дела. Уочава се да се сликари опредељују за икону у последњем делу, који се састоји од низа похвала упућеним Христу

¹⁸ 23. строфу Ерминија описује: Богородица седи на трону и држи Христа младенца у рукама. Испред ње су групе епископа и свештеника, који држе Јеванђеља и свеће. Иза ње су певачи. Међу њима су ђакони, са отвореним свитцима, воде хор и певају. 24. строфу Ерминија описује: Богородица седи на високом трону; под ногама јој је ослонас са три степеника. Испред су краљеви, свештеници, епископи који стоје, моле се, клече и певају 'Алелуја', *The 'Painter's Manuel' of Dionysius of Fournas*, превод на Енглески: Paul Netherington, London, 1974. str. 150.

¹⁹ О подели Акатиста писали су: О. Тафрали, Н. П. Кондаков и Ј. Мисливец; О. Tafraли, *Iconografia imnului Acatist*, *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, VII, Bucuresti 1914, 49-84, 127-140, 153-173; Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, Том II, Петроградъ, 1915, 70, 375, 383-390; J. Myslivec, *Ikongrafie Aktistu Pannu Marie*, 97-127.

Сл 5 Томићев
псалтир, циклус
Богородичиног
Акатиста, XII
кондак

Fig. 5 Tomic Psalter
in Moscow (Hist.
Mus. M. 2752),
the cycle of the
Akathistos hymn,
oikos 24

Сл. 6 Икона *Победа Православља*, XIV-XVв
Fig. 6 The icon *The Triumph of Orthodoxy*, late 14th-early
15th century

Сл. 7 Црква Влахернитиса, Арта
Fig. 7 Vlacherna Monastery near Arta

Сл. 8 Икона са Акатистом, бр. 3039, Музеј Кремља, Москва, почетак XVв, детаљ

Fig. 8 Akathistos Icon no.3039, Kremlin Museums, Moscow, beginning of the 15th century, detail

Сл. 9 Икона са Акатистом, бр. 3039, Музеј Кремља, Москва, почетак XVв.

Fig. 9 Akathistos Icon no.3039, Kremlin Museums, Moscow, beginning of the 15th century

и Богородици,²⁰ што се исказује кроз иконографски модел прослављања икона. Присуство иконе Одигитрије у Акатисту говори о утицају литургије на иконографску концепцију слике.²¹ Сама икона Одигитрије као изузетно поштована задобила је статус „репрезента“ у позновизантијском систему представљања. Најбољи пример је икона Победа Православља (сл 6).²²

Историјски модели који би могли бити инспирација за иконографски изглед ових сцена су јавне процесije са иконама, које су се одвијале у Цариграду у оквиру недељних и годишњих богослужења. То су: Литија кроз Цариград уторком са иконом Богородице Одигитрије,²³ Меморијална

²⁰ То су: икоси и кондаци: 9-12, *Православни молитвеник*, 64-69.

²¹ I. Spatharakis, *The Pictorial cycles*, 180.

²² Икона Богородице Одигитрије је препозната на највећем броју примера икона у икони или у представама зидног сликарства. Наводимо икону Тријумф Православља као најпознатију. A. W. Carr, *Images: Expressions of Faith and Power*, in: *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, 148, 154,155.

²³ K. N. Cigaar, *Une description de Constantinople dans le Tarragonensis* 55, 117-140; eadem, *Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais*, REB 34 (1976), 211-267; *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, II ed. M.C.Gertz, Copenhagen 1918-1920, 490-491; *Stefan of Novgorod, Ignatius of Smolensk, the 'anonymous description of Constantinople', Zosima the deacon* in: G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth century*, Dumbarton Oaks Studies XIX, Washington, 1984, 37, 95,139,161,183, 362-366; A.Vasiliev, *Pero Tafur – a spanish traveler*

служба петком са учешћем икона, Комеморација оснивачима Пантократора са иконом Одигитрије и Ускршње свечаности на двору са иконом Богородице Одигитрије. „Чудо уторком“ се састојало од два самостална ритуала. Један је литургијска представа са иконом Одигитрије на тргу испред манастира Одегон, а други је градска процесација са иконом.²⁴ Већ у раним описима процесације уочавају се њени најважнији елементи, односно језгро развијене, позније литије. То су: братство које опслужује икону,²⁵ путања иконе која освећује просторе града и мушкарци и жене (девице) које носе свеће и певају.²⁶ Одређене визуелне паралеле за овај догађај поједини истраживачи проналазе на примеру фреске у цркви Влахернитиси у Арти, (сл.7)²⁷ на икони Молитва Богородици са Актистом из друге половине XIV века (Кремљ), (сл.8, 9)²⁸ која има сцене чуда и литије са Одигитријом,²⁹ као и на руској литургијској тканини с краја XV века (сл.10).³⁰

На српским примерима, у илустрацији X и XII кондака у Дечанима и илустрацији XII икоса у Марковом манастиру уочава се специфичан иконографски мотив служитеља иконе. У дечанским сценама, њихов изглед одговара свечаним, статичним сценама. Као на икони Тријумф православља,³¹ они стоје уз икону Одигитрије, која се налази на свом постољу.³² У Марковом манастиру служитељ иконе је човек чије је тело готово у потпуности невидљиво под подеом; приказан је у покрету, с

of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byzantion 7 (1932), 75-122, 106-107; R. Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, 1403-1406, tr. G. Le Strange, London, 1928, 83-85.

²⁴ И.А. Шалина, *Чудотворная икона 'Богоматерь Одигитрия' и ее вторичные 'хождения' по Константинополю*, Искусство Христианского мира, 7 (2003), 51-73; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I: La siege de Constantinople et la patriarcat oecumenique, 3: Les églises et les monastères*, Paris, 1953, 212; C. Angelidi and T. Papamastorakis, *The Veneration of the Hodegetria*, u: *The Mother of God*, 378-379.

²⁵ О служитељима иконе, N. P. Ševčenko, *Servants of the Icons*, in: *Byzantine East, Latin West: Studies in honour of Kurt Weitzmann*, ed. C. Moss and K. Kiefer, Princeton University Press, 1995, 547-553.

²⁶ K. N. Cigaar, *Une description de Constantinople dans le Tarragonensis 55*, 117-140; eadem, *Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais*, 211-267; *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, 490-491; 360-361.

²⁷ B. Pentcheva, o.c., 135; M. Acheimastou-Potamianou, *The Byzantine Wall Paintings of Vlacherna monastery (area of Arta)* in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, II/ A, Athens, 1981, 1-14.

²⁸ Чудо уторком је представљено у 12. кондаку, а литија са иконом Одигитрије у Возбрани Воеводе, Е. Б. Громова, *Икона "Похвала Богоматери с Акафистом"*, 203-212.

²⁹ Као илустрацију Возбрани Војводе и 12. кондака на почетку и крају циклуса, у: A. Lidov, *The Flying Hodegetria. The Miraculous Icon as Bearer of Sacred Space*, in: *The Miraculous Image in the Late Middle Ages and Renaissance*, ed. E. Thunoe and G. Wolf, Rome, 2004, 291-321.

³⁰ Cat. nr. 195, *Liturgical textiles u: Faith and Power*, 322-323; И. А. Шалина, o.c., 64.

³¹ R. Cormack, *'The Triumph of Orthodoxy'*. *National Art- Collections Fund Review*, London, 1989, 93-94; cf. *Icons in the Life of Byzantium*, in: *Icon*, Gary Vican et al., Washington, 1988, 20-35.

³² N.P. Ševčenko, *Servants of the Holy Icon*, 550-551.

Сл. 10 Руска литургијска тканина, крај XVв.

Fig. 10 Russian liturgical texture, late 15th century

дугом косом и брадом. На његовим леђима је икона Богородице Елеусе (Умиљеније). Са оваквим начином ношења иконе сусрећемо се још једном, у сцени Преноса моштију св. Симеона Немање у Сопоћанима (икона Богородице Заступнице са свитком у рукама).³³

Меморијална служба петком са учешћем икона³⁴ и Комеморација оснивачима Пантократора са иконом Одигитрије³⁵ су процесije које је установио Јован II Комнин (1119-1143) као посебне комеморативне ритуале у својој задужбини, манастиру Христа Пантократора. Важна идеја и утицајни модел заправо представља потенцијал јавних церемонија и икона за промоцију царског култа и легитимитета власти. Иконографски потенцијал ових церемонија може се односити само на препознавање кључне појаве, а то је процесija или служба са иконом Богородице Одигитрије.

Ускршње свечаности на византијском двору, од половине XIV века бележе преношење иконе Одигитрије у царску палату, где остаје од четвртка пете недеље Ускршњег поста до Ускршњег понедељка. Ове свечаности такође су укључивале и прослављање празника Богородичиног

³³ *ibid*, 551.

³⁴ О овој служби в. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, II vols., ed. J. Thomas and A. C. Hero, Washington 2000, 754-755; A. Grabar, *L'Hodigitria et l'Eleousa*, Зборник за ликовне уметности 10, Нови Сад, 1974, 3-14, 8-9; eadem, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, Cahiers Archéologiques, XXV, Paris, 1976, 143-162, 146-147; N. P. Ševčenko, *Icons in the Liturgy*, 52.

³⁵ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, II, 756; B. Pentcheva, o.c., 180, 183-184.

Акатиста, уз свечану процесiju, у којој су учествовали монаси и појци.³⁶ Повезивање иконе Одигитрије са Акатистом заснива се на догматској поруци Инкарнације. Већ од XI–XII века у илустрованим рукописима, као што је Менолог Симеона Метафраста, читања за празник Акатиста обележена су представом Богородице Одигитрије.³⁷

Последње сцене Акатиста кроз своје одлике историјске композиције указују на постојање свечаних литија са иконом Богородице Одигитрије у Србији,³⁸ али се због постојања одређеног степена идеализације не може третирати као поуздан извор.³⁹ Такође она може да буде синтеза више елемената различитих, а сродних догађаја и да то резултира типском сликом.⁴⁰

У српској средини Акатист је увршћен у богослужбени поредок и посвећена му је служба и празник.⁴¹ Али, тешкоћа је што не постоје извори који би потврдили постојање неких од поменутих градских или дворских процесија у српској средини. Међутим на основу илустрација других химнографских састава видимо да су се на српском двору прихватиле византијске палатинске церемоније и црквени обреди. Пример за то су илустрације Божићне химне, које се налазе у Жичи и Матеичу.⁴² Иконографска решења за наведене композиције су креирана у Византији, и као таква су пренета и прилагођена српским приликама,⁴³ јер имају представе српских владара и црквенодостојника, тј. Милутина и Саве III у Жичи и Душана и патријарха Јоаникија у Матеичу.⁴⁴

Један од извора који може допринети разумевању улоге и функције иконе Богородице је Повест о чудотворним иконама, текст који је настао према казивањима хиландарских монаха, који су боравили на руском двору 1558-1559.⁴⁵ Ово предање говори о учешћу тзв. хиландарске иконе српског

³⁶ J. Verpeaux, *Le Traité des Offices du Pseudo-Kodinos*, Paris, 1966, 230-231; C. Angelidi and T. Papamastorakis, *The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery*, in: *The Mother of God, Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. M. Vassilaki, Milan 2000, 373-387, 384-385.

³⁷ N. P. Ševčenko, *Illustrated Editions of the Metaphrastian Menologion*, Chicago, 1990, 2d4-2d5.

³⁸ J. Myslivec, *Une contribution à l'étude de genre dans l'art byzantin*, *Byzantinoslavica*, 9 (1947), 324-341, 332.

³⁹ Војислав Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству и њихове књижевне паралеле III*, Зборник радова Византолошког института, књ.11 (1968), 99-119, 119.

⁴⁰ G. Babić, *Cozia*, 188.

⁴¹ Ђ. Трифуновић, о.с., 15-17, в. нап 32.

⁴² N. K. Moran, *Singers*, 115-126; В. И. Джурич, *Протреты в изображениях рождественских Стихир*, 252.

⁴³ V. J. Đurić, *La symphonie de l'état et de l'église dans la peinture murale en serbie medievale*, *Academie serbe des sciences et des arts*, Belgrade, 203-224, 224.

⁴⁴ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 96; T. Velmans, *Le Portrait dans l'art des Paléologues*, dans: *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Venice, 1971, 93-148, 119-121.

⁴⁵ Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006, 319-349. Поменути састав је део рукописног

Сл. 11 Литијска икона са Богородицом Необоримом стеном и Св Савом српским, Хиландар XIV-XVв

Fig. 11 Processional icon with the Mother of God *Unbreachable Wall of the Kingdom* with St Sava of Serbia, Chilandar, late 14th-early 15th century late 15th century

Сл. 12 Литијска икона са Богородицом Необоримом стеном и Св Савом српским, Хиландар XIV-XVв

Fig. 12 Processional icon with the Mother of God *Unbreachable Wall of the Kingdom* with St Sava of Serbia, Chilandar, late 14th-early 15th century

цара Стефана, у српском освајању Сера, походу који је краљ Душан повео 1345. године.⁴⁶ Реч је о двојној, литијској икони, на којој је с једне стране Богородица Аврамиотиса са Христом, а с друге пророк Илија, кога храни гавран у пустињи (сл.11,12). У питању је тип Пелагонитисе, које се на основу свог топонимског епитета везује за средњовековни Битољ. Такође, према стилским одликама та двојна икона се датује у средину 14. века.⁴⁷ Без обзира што није реч о икони Богородице Одигитрије, овај пример је драгоцен, јер потврђује да се цар Душан, попут византијских владара, ослањао на заштитничку улогу Богородице кроз снажне локалне култове.

зборника бр. 147 Д, фол. 80-97, Хлудовљеве збирке Државно- историјског музеја у Москви. Резултат је српско-руских културних веза у 16. веку. То је једини запис који је икада забележен о чудотворним иконама у Хиландару. Не постоји ниједна српска легенда о овим иконама, што овом тексту даје посебност, у: А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века у: Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, ed. A.Lidov, Moscow, 1996, 510-525.

⁴⁶ Миљковић, *о.с.*, 319-349.

⁴⁷ Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978, 110.

Сл. 13 Литијска икона са Богородицом Аврамиотисом и пророком Илијом, Хиландар, средина XIV века (фото: Б. Миљковић)

Fig. 13 Processional icon with the Mother of God Avramiotissa and the Prophet Elijah, Chilandar, middle 14th century (photo: B. Miljković)

Сл. 14 Литијска икона са Богородицом Аврамиотисом и пророком Илијом, Хиландар, средина XIV века (фото: Б. Миљковић)

Fig. 14 Processional icon with the Mother of God Avramiotissa and the Prophet Elijah, Chilandar, middle 14th century (photo: B. Miljković)

Као потврда познавања и примењивања праксе византијских царева који су се молили пред Богородичиним иконама уочи војних похода, постоји и један податак у писаним изворима који се односи на Душана. Данило II говори да је српски владар, кренувши у поход против Угара 1333. године, застао у Жичи и ту се поклатио „кони Владике свију Бога и пречисте Богороматере, из дубине срдачне зовући и молећи Му се за своју помоћ“⁴⁸ Из његовог записа јасна је улога Богородице као заступнице пред Христом.

Још један прилог истраживању улоге Богородице, као заштитнице против непријатеља, која чува државу, владара и читав народ, представља икона Богородице Небориме стене (сл. 13,14).⁴⁹ То је хиландарска литијска икона, на чијој је једној страни насликана Богородица са малим Христом, а на другој допојасни Свети Сава Српски који благосиља и који

⁴⁸ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Лазар Мирковић, Београд, 1935, 172-173; о овој ратној епизоди између Угара и Срба, у којој до сукоба није ни дошло, јер се Угарска војска повукла говори и Кантакузин, *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, 347.

⁴⁹ Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, о.с., 112; В. Ј. Ђурић, *Небориме стене државе и цркве у: Спаљивање моштију Светога Саве, 1594-1994*, Зборник радова, Београд, 1997, 161-187.

је представљен као Велики архиепископ Српске цркве.⁵⁰ Икона је настала крајем XIV или почетком XV века, у чијем значењу је идеја заштите државе и цркве. Овакво схватање Богородичине улоге и улоге Светог Саве засновано је Акатисним епитетима Богородице. Ова поетска метафора је осми по реду поздравни стих 12. икоса који гласи: радуј се необорима стено царства!⁵¹

Метафора о необоримој стени се проширила и на друге химнографске саставе,⁵² који су свакако били познати светогорским монасима. Стога се претпоставља да је краљ Душан у време када се припрема за проглашење царства сигурно познавао схватања о Богородици као заштити државе и цркве.

Потврда о примењивању поруке и значења ове поетско-богословске садржине химне Акатиста налази се у самим илустрацијама 12. икоса и 12. кондака у монументалном сликарству. У Дечанима је то најизраженије јер је повезано са империјалистичким значењем које се сагледава кроз јединство текста и слике последњих строфа. Своју литерарну подлогу има у стиховима 12. икоса: радуј се скупочена круно побожних краљева! радуј се необорима стено царства! радуј се помоћу које се дижу победни знаци! радуј се помоћу које падају непријатељи! и 13. кондака: ...избави све од сваке напасти и ослободи будућих мука.⁵³

У илустрацији 24. строфе у Дечанима, свечаној сцени која се налази у другој зони конхе апсиде капеле св. Николе, поред иконе Одигитрије на постољу, насликани су краљ Душан, краљица Јелена и њихов син Урош (сл. 15).⁵⁴

Постављањем српске владарске породице у Дечанима поред најзначајније цариградске иконе, истиче се уверење о икони Богородице Одигитрије као заштитници Стефана Душана и његове породице. Њено присуство означава и потврђује легитимитет власти,⁵⁵ дајући слику хармоничног владарског поретка. За Андроника II, Андроника III и Јована VI Кантакузина, византијске царевице чије су владавине хронолошки блиске владавини Душана, икона Богородице Одигитрије симболизовала је Бого-

⁵⁰ В. Ј. Ђурић, о.с., 161.

⁵¹ *Акатист Пресветој Богородици*, превод и тумачење Л. Мирковић, Сремски Карловци, 1918, 30-31.

⁵² О византијским химнографима Роману Мелоду, Јовану Мавропусу и Јовану Тикари у: В. Ј. Ђурић, *Необориме стене државе и цркве* (са литературом), 169.

⁵³ Акатист Пресветој Богородици, 30-31.

⁵⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 53; Г. Бабић, *Акатист*, 158. Појединачне представе владара, владарског пара или породице налазе се још у: Охриду (13/14. строфа), Валсамонери (13/14. строфа), Магичу (15. строфа), Козији (18. и 23. строфа), Марковом манастиру (23. строфа), Пиргиотиси (23. и 24. строфа), и икони из Успенског Сабора Московског Кремља (23. и 24. строфа), међутим, осим владарске породице у Дечанима, ни један други портрет се не може са сигурношћу идентификовати, в. Spatharakis, *The Pictorial cycle*, 181, fig. 549, 332, 103, 143, 146, 133, 35, 36, 713.

⁵⁵ В. Pentcheva, о.с., 186.

родичину духовну заштиту, дајући легитимитет њиховој власти.⁵⁶ То су били модели који су морали утицати на српског владара. Концепција 24. строфе одражава идеолошке промене у сликарству. Циклус Акатиста у Дечанима се датује у време око 1345. године, тј. у доба када се Душан припрема да понесе титулу цара.⁵⁷ Иконографски однос иконе Богородице Одигитрије и Душанове породице највише упућује на околности у доба стварања Царства.

У Марковом манастиру и Матеичу је сходно другим, нешто измењеним историјским околностима, наглашена основна идеја Богородичине духовне заштите државе и народа. У цркви Св. Димитрија је присутна фигура владара, за коју се не може тврдити да се одликује портретским карактеристикама неког од актуелних или историјских српских или византијских владара. Такође,

занимљива је заједничка појава икона Одигитрије и Елеусе у 23. и 24. строфи. Овакво иконографско решење са иконом Одигитрије и Елеусе у процесима, са становишта генезе култа Богородице Одигитрије указује на цариградски образац Акатиста и познавање византијског и цариградског система духовне заштите оствареног кроз Богородичине култове⁵⁸

Последњи стих 24. строфе односи се на Страшни суд и има есхатолошка значења (24.5): и ослободи будућих мука све који кличу:

⁵⁶ Та идеја се развила у 12. веку, у: A. W. Carr, *Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople u: Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington, D.C., 1997, 81-99, 98 ; C. Angelidi and T. Papamastorakis, *Picturing the spiritual protector*, in: *Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Ashgate, 2005, 209-217, 216-217.

⁵⁷ С. Ћирковић, *Србија уочи царства*, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 1989, 3-13.

⁵⁸ Мишљење К. Ангелиди и Т. Папамасторакиса је да је то промишљено, јер управо је култ Одигитрије сменио Влахеринску Богородицу Елеусу у статусу заштитнице царства. Ове две иконе су имале исту друштвену функцију у различитим временима, eadem, *Picturing the spiritual protector*, 217; A. Grabar, *L'Hodigitria et l'Eleousa*, Збирник за ликовне уметности 10, (Нови Сад 1974): 3-14. eadem, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, Cahiers Archéologiques, XXV, (Paris, 1976):143-162.

Сл. 15 Дечани, циклус Богородичиног Акатиста, XII кондак

Fig. 15 Dečani, the cycle of the Akathistos hymn, Oikos 24

Алилуја!⁵⁹ Будући да Инкарнација, као тема химне имплицитно укључује и есхатолошка очекивања о Другом Христовом доласку, страх од Страшног суда усмерава химнографа, ка Богородици и њеном заступништву.⁶⁰ У Дечанима се налази богословски веома сложен сотириолошки програм, који је развијен у два плана, у западном и источном делу храма. У западном травеју је композиција Страшног суда, док је у источном делу, уз олтарску преграду слика Хетимасије. Такође, постоје и два Деизиса, у западном травеју где је Христос као Страшни судија, и источном, јужно од олтарске преграде у ком је Христос као спасилац света.⁶¹ Овој целини са вишеструко исказаном идејом заступништва идејно се може прикључити и иконографски језик Акатиста, односно сцена 24. строфе.

Икона Одигитрије обезбеђује помоћ на Страшном суду, њена функције заступнице је изузетно наглашена, а привилегија владара се огледа у представи Душанове породице као представника читавог људски рода. Душану је морала бити позната византијска пракса која датира од времена Јована II Комнина, а то је привилегија владара да јавни култ иконе Одигитрије преузима у сврху личног спасења.⁶²

Идентификација иконе Богородице Одигитрије на сценама Акатиста носи бројне поруке, чија су значења исказана кроз поетско-богословски садржај те Богородичине химне. Пре свега, ту је изражено схватање о Богородичиној духовној заштити, која се односи на државу, владара и сав народ. Затим, исказане су идеје из домена владарске идеологије, које се односе на легитимитет власти и склад световне и црквене власти у држави.⁶³ И на крају истакнута је Богородичина улога заступништва у теолошком слоју слике, који се односи на православно учење о спасењу. У појави српског владара поред иконе Одигитрије уочава се амбициозна локална интервенција на византијским обрасцима, која легитимитет и идеолошка схватања темељи на византијској политичкој филозофији. Стога, разматране представе исказују политичка и религиозна схватања о Богородичиној улози у држави и цркви у српском друштву XIV века.

⁵⁹ *Православни молитвеник*, 69.

⁶⁰ L. M. Peltomaa, c.o., 76.

⁶¹ *ibid*, 183.

⁶² B. Pentcheva, c.o., 171.

⁶³ В. Ј. Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас, СССХХХVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 3, 1983, 117-133, 133; eadem, *La symphonie de l'état et de l'église dans la peinture murale en serbie medievale*, 203-224, 224.

Marka Tomić Đurić
THE REPRESENTATIONS OF THE LAST STROPHES
OF THE AKATHISTOS HYMN IN SERBIAN WALL PAINTING
OF THE XIV CENTURY AND THE CULT OF THE ICON
OF VIRGIN HODEGETRIA

The illustrations of the last strophes of the Akathistos hymn in the XIV century Serbian wall painting demonstrate mutually connection on the iconography plan. This theme is represented in the fresco programme of Dečani, Mateič and The Monastery of Marko. Common iconography elements indicate the necessity for comparative research of the present examples. In the illustrations of the oikos 23 and 24 is applied the iconography solution with the image of the icon of Virgin Hodegetria. The connection of the Hodegetria type with Akathistos hymn is based on the dogma of Incarnation. The historical model which might be inspiration for this iconography type are public processions with icons, which were part of the annual and daily service in Constantinople: Procession through Constantinople with the icon of Virgin Hodegetria on Tuesdays, Memorial service with icons on Fridays, Comemorative procession for the founders of the Monastery Pantokrator and Eastern service on the court with the icon of Virgin Hodegetria. One of the sources that can contribute to better understanding of the role and function of the icon of Virgin Hodegetria is The story of the miracle icons, the text created according to the sayings of the monks of Chilandar who were on the Russian court in 1558-59. It mentions the participation of the Chilandar icon of the Serbian king Stefan, while conquering the city of Seres in the 1345. It is double-sided and processional icon, which shows the Virgin Avramiotissa on the one side and the Prophet Elisha on the other side. Regardless it is not Hodegetria type, this example is valuable, because it confirms that king Dušan, like Byzantine emperors, relied on the protective role of the Mother of God through local cults. Another contribution to the research of the protective role of the Mother of God is the double-sided and processional Chilandar icon with the Mother of God Unbreachable Wall of the Kingdom with St Sava of Serbia, as the Archbishop of Serbian church. It dates from the late 14th- early 15th century, which meanings bears the the idea of the protection of the state and the church. Such understanding of the role of the Mother of God and St Sava are based on the Akathistos epithets. This poetic metaphor belongs to the eighth salutation in the oikos 23: Hail, Unbreachable Wall of the Kingdom! The confirmation for the adoption of the meanings and messages of this poetic-theological content can be found in the very illustration of the oikos 23 and 24 in the fresco paintings. The most prominent example is in Dečani, because it is connected with imperial meaning, which is beholden through the unity of the image and text of the last strophes: Hail, Precious Crown of rightful authorities! Hail, Unbreachable Wall of the Kingdom! Hail, O you through whom the trophies are raised! Hail, O you through whome the enemies are routed!(oikos 23) and: deliver all men from every affliction, and save from the future punishment those who cry out to you: „Alleluia!“. The identification of the icon of Virgin Hodegetria bears numerous meanings. The first is the spiritual protective role of the state, emperor and the people. At the same are expressed the ideas from the domain of political ideology and the legitimacy of the ruler and the symphony of the secular and spiritual power. And at the end it is pointed out the role of the intersection of the Mother of God in Eschatology terms. Consequently, considered images express political and religious meanings about the role of the Mother of God in Serbian State in the 14th century.

